

تأثیر نهج البلاغه بر قابوس نامه

معصومه علی محمدی

کارشناس ارشد الهیات، گرایش علوم قرآن و حدیث
دانشگاه پیام نور تهران جنوب

چکیده

بعد از قرآن کتابی مانند نهج البلاغه به روان نیست. شاعر و مدرس سعی می کردند از کلمات یا عبارات این کتاب مقدس در نوشته ها، سخنرانی ها یا اشعار خود استفاده کنند. عموماً این کتاب برای نشان دادن رسوخ کلمه امام علی (ع) در نام قابوس تهیه می شود. در جایی اثر وام گرفته شده از کلمه امام علی (ع) و گاهی اوقات انصوالمعالی برخی کلمات یا عبارات را از کتاب مقدس به عاریت گرفته و آنها را به قالب دیگری تغییر می دهد و در جایی دیگر کلمات را ترجمه یا تفسیر می کند. و شعر بسازیش از ۲۴۰ مکان در این تحقیق انجام شده است که تأثیر و زیبایی کلام امام علی (علیه السلام) را به خود جلب می کند و خودآگاه یا ناخودآگاه افراد را مسحور می کند و باعث تازگی و طراوت سخنان درخشانی می شود که شکاف های زمانی و تاریخی را برطرف می کند و نمی کند. در واقع نهج البلاغه برادر قرآن است و در کنار قرآن کتابی است برای همه مسائل از ابتدا تا انتها. به گفته اساتید ادبیات فارسی، انصارالمعالی به طور مستمر از میراث ادبی قدیم استفاده می کند، از دیدگاهی دیگر پیشرفت امام علی در تعلیمات الهی، شأن و تسلط امام علی و لطف انصوالمعالی که پیوسته مردم را نصیحت می کند. ممکن است انصوالمعالی از نهج البلاغه به عنوان منبع مستقیم استفاده کند و یا ناآگاهانه از رهنمودهای نهج البلاغه در کتاب خود استفاده کند یا از کلام نظریه پردازان و دانشمندان اسلامی و کسانی که از نصایح امام علی علیه السلام استفاده می کنند استفاده کند.

واژه های کلیدی: نهج البلاغه، قابوس نامه، قرآن، حدیث، امیر المؤمنین

مقدمه

وَإِنَّا لَأَمْرَاءُ الْكَلَامِ وَفِينَا تَنْشَبَتْ عُرُوقُهُ، وَ عَلَيْنَا تَهَدَّلَتْ عُصُونُهُ (خ. ۱/۲۳۳)

«و ما (خاندان رسالت) امیران سخن هستیم (سخن در فرمان ما است) و ریشه‌های آن در ما فرو رفته و شاخه‌هایش بر ما گسترده شده (هر مطلبی را می‌توانیم در موقع مقتضی با منتهی درجه فصاحت و بلاغت و جامعیت بیان کنیم).»^۱

«و خشنودی پروردگار، در هر نسیم سحری، بر روان پاک و پویای سخن شناس بزرگ و گوینده سترگ، سید رضی وزد که هر ستایش شایسته‌ای، در برابر گرد آوری سخنان امیر المومنین، او را سزد. و از آن روز که گوهر گرانبهای سخنش در رشته‌ی زیبا و پایای نهج البلاغه به نظم کشید، و افسری گوهر نشان بر تارک ادبیات جهان بر نشانید، تاکنون همه‌ی گوهریان و سخن‌شناسان و زیبایی‌پسندان خریداری‌اش را به صف ایستاده‌اند، و پذیرایی از دانش ژرفش را به جان آماده‌گردیده‌اند؛ بازار شرح و تفسیر نویسی پر خریدار، و انجمن‌های ادب و فرهنگ چهره‌ی زیبایش را چشم به راه دیدار!»^۲

عنصر المعالی از جمله کسانی است که شهرت نظم و نثر او در موعظه و پند و حکمت است همان اندازه که وسعت او در رشته‌های مختلف خواننده را به اعجاب می‌افکند، صداقت و صراحت گفتارش در دل اثر می‌گذارد شاید نوع روحیه‌ی او که منطبق با فطرت انسانی است موجب شده تا از انسانی الهی، با علمی لدنی تأسی نماید و در گلستان نهج البلاغه سیر نماید و سخنان خویش را بدان بیاراید که سخن کز دل برآید لاجرم بر دل نشیند. از طرفی هر فرهیخته‌ای مومن است به این که بعد از قرآن، کلامی در فصاحت و بلاغت، همسنگ نهج البلاغه نیست و ادیبان و سخنوران پیوسته در فن خطابه و نویسندگی، از این کتاب مددها جسته‌اند، چنانکه ابن ابی الحدید معتزلی در مقدمه‌ی کتاب خود مینویسد:

«به حق، سخن علی را از سخن خالق فروتر و از سخن مخلوق فراتر خوانده‌اند، مردم همه دو فن خطابه و نویسندگی را از او فراگرفته‌اند...»^۳

این پایان‌نامه بر آن است تا نفوذ سخن حضرت امیر(علیه السلام) را در قابوس‌نامه عنصر المعالی به نمایش بگذارد؛ چه آنجا که این تأثیر با عاریت گرفتن عین لفظ از سخنان حضرت خود نمایی می‌کند و چه زمانی که عنصر المعالی عبارتی از مولا را در قالبی دیگر ریخته و کلام خود را بدان آذین بسته است یا در مواردی که کلام حضرت را حمل به معنا نموده و مفهوم سخن را به نظم کشیده است. در آغاز کار این پایان‌نامه سوال‌ها و فرضیه‌های ذیل مطرح گردید:

تعریف مسأله:

تأثیر کلام علی(علیه السلام) از جهت معانی والا و شیوه بلاغی بی‌نظیر به گونه‌ای است که کمتر متن ادبی از نظم و نثر در زبان عربی و فارسی وجود دارد که متأثر از آن نباشد. عنصر المعالی در اثر ماندگار خود به نام قابوس‌نامه به شکل پیدا و پنهان از معانی بلند سخنان علی(علیه السلام) بهره‌مند شده است.
(ب) فرضیه‌ها:

۱- تأثیر نهج البلاغه در قابوس‌نامه غالباً به شکل مضمون و محتوی است و در برخی موارد از الفاظ و کلمات علی(علیه السلام) نیز به‌رمند شده است. و روح تربیت دینی و اسلامی و قرآنی از وجوه اشتراک بین این دو کتاب

۱ - فیض الاسلام، سید علی نقی، ترجمه و شرح نهج البلاغه، ج ۴/۷۳۰

۲ - آموزش نهج البلاغه، مقدمه ۱۲

۳ - سیری در نهج البلاغه، ۱۵

است. و با بررسی و دقت در قابوس نامه معلوم می‌گردد که برخی مضامین حکمی این کتاب مستقیماً از کلام علی (علیه السلام) الهام گرفته و برخی عیناً ترجمه نهج البلاغه است.

۲- نگرش مولف کتاب قابوس نامه به مسایل تربیتی کاملاً محسوس است و بهره مندی وی از مبانی دینی نیز محرز است و جای آن دارد که با تفحص ارتباط نوشتاری او را با گفتار امیر مومنان دریافت نموده و مطابقت داده شود.

۳- در لا به لای عبارات قابوس نامه که به مسایل اجتماعی و سیاسی پرداخته شده است سخنان بزرگان بویژه مبانی دینی به چشم می‌خورد با تفحص در آنان نکاتی دریافت می‌شود که با جملات امیر المومنین مطابقت دارد.

۱-۲ روش تحقیق:

در ابتدای تحقیق به توصیه‌ی استاد محترم راهنما شرح کامل قابوس نامه‌ی عنصر المعالی با دقت مرور گردیده، پس از آن مکرر قابوس نامه را خوانده تا ملکه‌ی ذهن شود. سپس تمام کتاب قابوس نامه را فهرست موضوعی نموده و جهت دستیابی آسان آنها را با فهرست الفبایی تکمیل و تمامی مصادیق موضوعات مختلف را در دفتری جمع‌آوری نمودیم.

پس از این مرحله نهج البلاغه را از ابتدا تا انتها خوانده و تطبیق موضوعات استخراج شده از قابوس نامه با سخنان حضرت، حاشیه‌نویسی گردید.

گفتنی است متن نهج البلاغه از دکتر صبحی صالح می‌باشد که برای جلوگیری از خلط در متن از نرم افزار دانشنامه‌ی علوی کپی گردیده است و از آنجا که این تطبیق ترجمه‌ای دقیق را می‌طلبید از ترجمه‌ی دکتر محمد مهدی جعفری استفاده گردید، به جز در موارد اختلاف متون که از ترجمه‌های دیگر افراد خصوصاً دکتر شهیدی کمک گرفته شده و در پاورقی ذکر شده است. اما در ترجمه‌ی آیات وارده از ترجمه‌ی استاد حسین انصاریان استفاده شده که به گفته‌ی خود شان از نظر نگارش ساده و روان و قابل فهم برای همگان است و آدرس جملات مولا نیز مطابق نهج البلاغه‌ی مرحوم دشتی است تا سهل الوصول تر باشد.

این پایان نامه شامل چهار فصل اصلی است: در فصل اول به معرفی ذره‌ای از شخصیت علی (علیه السلام) و نهج البلاغه‌ی ایشان پرداخته و در فصل دوم پیرامون زندگی عنصر المعالی و معرفی اجمالی قابوس نامه سخن گفته ایم و در فصل سوم به تعریفی از ادبیات تطبیقی پرداخته، سپس به تأثیر موارث ادبی و نهج البلاغه بر عنصر المعالی پرداخته ایم اما در فصل چهارم که در واقع بخش اصلی پایان نامه را شامل می‌شود تأثیر سیاسی اجتماعی و تربیتی نهج البلاغه بر قابوس نامه را آورده و در انتها تحلیلی اجمالی از برخی تطبیق‌های ارائه شده و نکات برجسته‌ی تحقیق و نتیجه‌گیری اضافه شده است و هر فصل شامل یک مقدمه و یک نتیجه مختصر می‌باشد.

امید است که این تحقیق مورد استفاده‌ی همه‌ی علاقه‌مندان به فرهنگ و ادبیات فارسی و عربی، اعم از طلاب و دانشجویان الهیات و ادبیات فارسی و ادبیات عرب و... قرار گیرد.

اهداف تحقیق:

تبیین میزان تأثیر شگرف نهج البلاغه در متون ادبی فارسی بویژه قابوس نامه.

۱-۳ پیشینه‌ی تحقیق

در تحقیقات ادب فارسی پژوهش‌های ارزشمندی صورت گرفته که ارتباط آنها با نهج البلاغه مورد نظر نبوده است. در خصوص نهج البلاغه و تأثیر آن کتاب‌ها و مقاله‌های متعددی نوشته شده از جمله کتاب در بارگاه آفتاب اثر دکتر علیرضا میرزا محمد که تأثیر نهج البلاغه را بر غالب آثار منظوم و منشور فارسی مورد بررسی قرار داده و

همچنین مقاله های متعددی که تأثیر نهج البلاغه بر بوستان و گلستان را مورد بررسی قرار داده اند. اما تاکنون مقاله ای که تأثیر نهج البلاغه بر قابوس نامه را مورد بررسی قرار دهد انجام نشده است. البته آقای الهیاری در مقاله خود تأثیر ادبیات و اندیشه های ایران باستان بر قابوس نامه را مورد بررسی قرار داده اند و می گوید:

« گفتار سیاسی قابوس نامه را در ابوابی که به گونه ای با حوزه سیاست و ساختار حکومتی مرتبط است، منطقی مبتنی بر مبانی نظری اندیشه ایرانشهری را نشان می دهد. بررسی محتوای قابوس نامه به روشنی، گونه برداری نویسنده از حوزه فرهنگ و اندیشه سیاسی ایران باستان را آشکار می سازد... در نتیجه، ماهیت گفتار سیاسی نویسنده، اثری با ویژگی های اندرزنامه های سیاسی و جایگاه این متون در تاریخ اندیشه ایرانشهری را نشان می دهد.»

کمتز شاعر یا نویسنده ای را می توان یافت که گفتار خود را به سخنان امام (علیه السلام) زینت نداده و جمله های کوتاه علی را چون گوهر در سبک نظم و نثر خود نکشیده باشد.

به هر روی قابوس نامه عنصر المعالی در ابواب مختلف در تداوم جریانی مبتنی بر سخنان و اندیشه های امام علی (علیه السلام) قرار دارد که در بررسی و مقایسه محتوی متن روشن می گردد.

« ما امروز در تمام مشرق زمین می بینیم که مردم عرب زبان و غیر آنان، و همچنین خاور شناسان که دوستداران بلاغت زبان و قلم هستند بیش از همه به نهج البلاغه توجه دارند.»^۴

عنصر المعالی مشام جان را به نسیم سخنان و مواعظ حضرت علی (علیه السلام) معطر ساخته پس در قالب نثر فارسی، به کلام مولا (علیه السلام) کالبد دیگری تقدیم داشته است.

اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِي مَا أَنْتَ أَعْلَمُ بِهِ مِنِّي، فَإِنْ عُدْتُ فَعُدْ عَلَيَّ بِالْمَغْفِرَةِ.

خدا رحمت کند آن انسانی را که وقتی نصیحت می شود می پذیرد و هنگامی که دعوت به راه رشد و تعالی می گردد نزدیک آید و گوش فرا دهد. (خ. ۱/۷۸)

پیرامون عنصر المعالی و قابوس نامه

مقدمه

در این فصل ابتدا به شرح حال عنصر المعالی و زندگی او پرداخته و سپس به سبک نوشتن او و نظر دانشمندان در این رابطه و معرفی کتاب قابوس نامه و ترجمه و شرح هایی که بر کتاب نوشته شده و نشان از ارزش و شهرت جهانی و مطلوب واقع شدن کتاب دارد سخن گفته ایم.

۱-۱ شرح حال عنصر المعالی

امیر عنصر المعالی کیکاووس بن اسکندر بن قابوس بن وشمگیر بن زیار (۴۱۲-۴۷۵ ه.ق) نویسنده سده پنجم با تألیف کتاب ارزشمند قابوس نامه، نام خود را در تاریخ و فرهنگ ایران زمین جاودانه ساخت. او از شاهزادگان دیلمی خاندان زیاری بود که نشو و نما دودمانی ایشان در قالب جریانهای سیاسی و نظامی جاری و فعال در کرانه های جنوبی دریای مازندران در سده ی سوم و دهه های آغاز سده ی چهارم شروع شد.

« درباره ی زندگی عنصر المعالی اطلاعات محدودی بر پایه اشارات او در قابوس نامه موجود است. او نسب خود را به «آغش و هادان» ملک گیلان در روزگار کیخسرو می رساند که ابوالمؤید بلخی نیز ذکر او را در شاهنامه ی خود آورده است و نسب مادری خویش را نیز به دختر ملک زاده مرزبان بن رستم بن شروین، مصنف مرزبان نامه می رساند و مدعی است که نسب سیزدهم وی به کابوس بن قباد برادر خسرو انوشیروان می رسد.»^۵

۴ - در پیرامون نهج البلاغه، ۵۴

۵ - مجله علمی پژوهشی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، ۱۲۸-۱۲۹

«وشمگیر و قابوس نیا و جد او در زمره ی جانشینان مرداویج از امرای مطرح خاندان زیاری بودند. پدرش اسکندر نیز به اعتبار ذکر او به عنوان «امیر ماضی» در متن قابوس نامه در قلمرو محلی زیاریان امارتی داشته است.»^۶

«امیر عنصر المعالی که دختر سلطان محمود غزنوی همسرش بوده از او پسری به نام «گیلان‌شاه» داشته است و کتاب قابوس نامه را در چهل و چهار باب برای پسر خود، گیلان‌شاه، نوشته و خواسته است بدین وسیله حاصل تجربیات خود را در اختیار فرزندش بگذارد و او را راهنمایی کند و مسائل مختلف زندگی و هنرها و پیشه های گوناگون آن زمان را بدو بیاموزد.»^۷

امیر عنصر المعالی کیکاوس بن وشمگیر نویسنده ی قرن پنجم است که کتاب قابوس نامه را در نصیحت به فرزندش گیلان‌شاه نوشته است. قابوس نامه پند نامه ای فارسی است که در چهل و چهار باب نوشته شده است و می توان آن را کتابی اخلاقی قلمداد کرد که حکمت و حکایت و پند و اندرز را به هم آمیخته می گرداند و به نثری شیوا و روان نوشته شده است.

نتیجه گیری

با اطمینان خاطر می توان گفت پس از قرآن کریم گویندگان و نویسندگان ایرانی از هیچ گفته ای باندازه ی گفتار علی (علیه السلام) بهره نبرده اند و هیچ زیور ارزنده ای را چون سخنان او نیافته اند تا آرایش گفته ها و نوشته های خود سازند.

ما امروز در تمام مشرق زمین می بینیم که مردم عرب زبان و غیر آنان و همچنین خاور شناسان که دوستداران بلاغت زبان و قلم هستند بیش از همه به نهج البلاغه توجه دارند.

عنصر المعالی بر اثر تجارب بسیار، مردم شناس است و با احوال و اطوار، خوی ها، منش های آدمیان و استعدادها و موارد ضعف ایشان خوب آشناست. بدین سبب بسیاری از نکته هایی که در هر باب به قلم می آورد سنجیده و خردمندانه است و چه بسا نه تنها در روزگار او، بلکه همواره مصداق داشته است.

عنصر المعالی دنیای اطراف خود را محتاج تربیت و هدایت می بیند لذا انعکاس پندها و حکمت ها و اندرزهای خود را مرهمی بر دردهای جامعه خویش می داند. این همان روحیه ای است که سال ها پیش از او در سخنان حضرت علی (علیه السلام) که تربیت یافته ی پیامبر بود به عینه می بینیم.

لذا افزون بر تمامی مواردی که از قابوس نامه عنصر المعالی ارائه شد، شهرت امام علی (علیه السلام) و سخنان حکمت آمیزش در کلام عنصر المعالی از یک طرف و سبقت زمانی و تاریخی آن حضرت در آموزش این تعالیم آسمانی و فطری بر همه یا اکثر صاحب اثرهایی که عنصر المعالی از آنها تأثیر گرفته است، از سوی دیگر نشان از سیراب شدن عنصر المعالی از این سرچشمه دارد؛ چه با مطالعه ی مستقیم آثار آن حضرت و چه با واسطه یعنی با اخذ از سایر ادبای متأثر از آن حضرت.

به یقین سخنان حضرت علی (علیه السلام) و خصوصا نهج البلاغه از نظر عنصر المعالی پنهان نمانده و این ادیب فرهیخته را که در توصیه خود به فرزندش توجه به زبان عربی و گفتار پیامبر (صلی الله علیه و آله) و اهل بیت را یادآوری می کند بی نصیب نگذاشته است. و کلام خویش را به عطر بیانات روح افزای علی (علیه السلام) معطر ساخته است و از خورشید تعالیم الهی مولا (علیه السلام) کلام خود را منور نموده است.

حدود ۲۴۰ تطبیق صورت گرفته در این تحقیق حاکی از شدت تأثیر گذاری و جاذبه ی سخنان علی (علیه السلام) است که هر دل صیقل زده ای را مجذوب خود می نماید و دلیلی بر تازگی و طراوت این بیانات نورانی است که

۶ - همان منبع، ۱۲۸

۷ - تصحیح قابوس نامه، مقدمه ۱۳

فواصل زمانی و تاریخی را از میان بر می دارد و مانع نشستن غبار کهنگی و گذشت زمان بر نهج البلاغه می گردد، به راستی نهج البلاغه، آخ القرآن و در کنار قرآن، کتابی برای همه ی مسایل بشری تا انتهای تاریخ است. تأثیر نهج البلاغه بر روح عنصر المعالی و تجارب بسیار او، پند نامه ای را پدید آورد که مرهمی بر دردهای جامعه خویش می دانست. عنصر المعالی مشام جان را به نسیم سخنان و مواعظ حضرت علی (علیه السلام) معطر ساخته پس در قالب نظم و نثر فارسی، به کلام مولا (علیه السلام) کالبد دیگری تقدیم داشته است. امید است که این تحقیق مورد استفاده همه علاقمندان به فرهنگ و ادب فارسی و عربی اعم از طلاب و دانشجویان الهیات و ادبیات فارسی و عربی و... قرار گیرد.

فهرست منابع و مآخذ کتب:

- ۱- ابن ابی الحدید المعزلی، عزالدین عبدالمجید بن هبة الله، جلوه تاریخ در شرح نهج البلاغه، مترجم محمود مهدوی دامغنی، تهران، نی، ۱۳۷۵ ش
- ۲- احسانی فر لنگرودی، محمد، دو شاهکار علوی (شرح و تحقیق خطبه های بی نقطه و بی الف)، قم، ائمه، ۱۳۸۲ ش
- ۳- انصاریان، حسین، ترجمه قرآن کریم، قم، آیین دانش، ۱۳۸۸ ش
- ۴- بهار، محمدتقی، سبک شناسی، ج ۲، تهران، امیر کبیر، ۱۳۶۹ ش
- ۵- جاحظ (ابوعثمان، عمرو بن بحر بن محبوب)، البیان و تبیین، تحقیق عبدالسلام هارون، قاهره، ۱۹۶۰ م
- ۶- جرداق، جورج، بخشی از زیبایی های نهج البلاغه، مترجم محمد رضا انصاری، تهران، کانون انتشارات محمدی، ۱۳۷۳ ش
- ۷- جرداق، جورج، شگفتی های نهج البلاغه، مترجم فخرالدین حجازی، تهران، بعثت، بی تا
- ۸- جعفری، محمد مهدی، آموزش نهج البلاغه، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۰ ش
- ۹- دشتی، محمد و سید کاظم محمدی، معجم المفهرس لألفاظ نهج البلاغه، قم، امام علی، ۱۳۸۸ ش
- ۱۰- دلشاد تهرانی، مصطفی، چشمه خورشید (آشنایی با نهج البلاغه)، تهران، دریا، ۱۳۸۲ ش
- ۱۱- دیوان اشعار علی بن ابی طالب (علیه السلام)، تهران، چاپ سنگی، ۱۳۰۴ ه.ق
- ۱۲- رجایی، فرهنگ، معرکه جهان بینی در خرد ورزی سیاسی و هویت ما ایرانیان، تهران، احیاء کتاب، ۱۳۷۲ ش
- ۱۳- زرین کوب، عبدالحسین، پله پله تا ملاقات خدا، تهران، علمی، ۱۳۶۹ ش
- ۱۴- السیوطی، جلال الدین عبدالرحمن بن ابی بکر، الجامع الصغیر فی احادیث البشیر و النذیر، ج ۱، مصر، ۱۳۲۱ ه
- ۱۵- شریف رضی (الموسوی)، ابوالحسن محمد بن الحسین، نهج البلاغه، مصحح صبحی الصالح، قم، دارالهجره، بی تا
- ۱۶- -----، نهج البلاغه، مترجم سید کاظم ارفع، تهران، انتشارات فیض کاشانی، ۱۳۷۹ ش
- ۱۷- -----، نهج البلاغه، مترجم محمد دشتی، قم، امام علی، ۱۳۸۴ ش
- ۱۸- -----، نهج البلاغه، مترجم سید جعفر شهیدی، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۷۸ ش
- ۱۹- -----، نهج البلاغه، مترجم سید محمد مهدی جعفری، تهران، ذکر، ۱۳۸۴ ش
- ۲۰- -----، نهج البلاغه ی پارسی، مترجم سید جما الدین دین پرور، تهران، بنیاد نهج البلاغه، ۱۳۷۹ ش
- ۲۱- -----، ترجمه و شرح نهج البلاغه، فیض الإسلام، علی نقی، تهران، تألیفات فیض الإسلام انتشارات فقیه، ۱۳۷۹

- ۲۲- شهرستانی، سید هبه‌الدین، در پیرامون نهج البلاغه، مصحح علی دوانی، مترجم عباس میرزاده اهری، قم، انتشارات اسلامی، ۱۳۷۸ش
- ۲۳- صفا، ذبیح‌الله، تاریخ ادبیات در ایران، ج ۲، تهران، فردوسی، ۱۳۳۶ش
- ۲۴- عبده، محمد، شرح نهج البلاغه، مصحح محمد محیی‌الدین عبد الحمید، قاهره، الإستقامه، بی تا
- ۲۵- علیزاده، عمران، واژه‌های نهج البلاغه، قم، ۱۳۶۰ش
- ۲۶- عنصر المعالی کیکاوس، قابوس‌نامه (کتاب نصیحت‌نامه معروف به قابوس‌نامه)، با تصحیح مقدمه و حواشی عبد المجید بدوی، تهران، ابن سینا، ۱۳۴۲ش
- ۲۷- عنصر المعالی کیکاوس، قابوس‌نامه (کتاب نصیحت‌نامه معروف به قابوس‌نامه)، مصحح غلامحسین یوسفی، تهران، علمی فرهنگی، ۱۳۷۸ش
- ۲۸- عنصر المعالی کیکاوس بن اسکندر، قابوس‌نامه (کتاب نصیحت‌نامه معروف به قابوس‌نامه)، مصحح سعید نفیسی، تهران، ۱۳۴۲ش
- ۲۹- فضیلت، محمود، برگزیده قابوس‌نامه و سیاست‌نامه، کرمانشاه، طاق بستان، ۱۳۸۳
- ۳۰- کفافی، محمد عبدالسلام، ادبیات تطبیقی، سید حسین سیدی، مشهد، آستان قدس، ۱۳۸۲ش
- ۳۱- مطهری، مرتضی، سیری در نهج البلاغه، قم، صدرا، ۱۳۷۲ش
- ۳۲- مظفر، محمد، ماجرای سقیفه یا اولین توطئه در اسلام، سید غلام رضا سعیدی، تهران، آیین جعفری، ۱۳۴۷ش
- ۳۳- یوسفی، غلامحسین، دیدار با اهل قلم، ج ۲، تهران، علمی، ۱۳۷۶ش

مقالات:

- ۱- آهی، حسین، شمیم دانش و معرفت، روزنامه کیهان، ۷۹/۹/۱۰
- ۲- احمدی، احمد، قابوس‌نامه، مجلات اطلاع‌رسانی و کتاب‌داری، ش ۶۵، ص ۴۹۴، ۱۳۴۶ش
- ۳- الهیاری، فریدون، قابوس‌نامه عنصر المعالی و جریان اندرز‌نامه نویسی در ایران دوران اسلامی، مجله علمی پژوهشی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، دوره دوم، ش ۳۰ و ۳۱، ص ۱۲۵، پاییز و زمستان ۱۳۸۱ش
- ۴- ترابی، یوسف، آموزه‌های سیاسی در قابوس‌نامه، مجله علوم سیاسی، ش ۱۹، ص ۲۵۱، پاییز ۱۳۸۱ش
- ۵- حمیدی، سید جعفر، قابوس‌نامه، گنجینه حکمت و اخلاق، پژوهشنامه علوم انسانی، دانشکده ادبیات، دانشگاه شهید بهشتی، ش ۱۸، ص ۸۳، زمستان ۱۳۷۴ش
- ۶- شهیدی، سید جعفر، بهره ادبیات از سخنان علی (علیه السلام)، یاد‌نامه کنگره هزاره نهج البلاغه، ج ۱، مقاله دهم، ص ۱۹۹، ۱۳۶۰ش
- ۷- فخرالدین حجازی، محمد حسین مشایخ، علی م، یادنامه دومین کنگره نهج البلاغه، نوبت اول، تهران، وزارت ارشاد اسلامی و بنیاد نهج البلاغه، ۱۳۶۳ش